

BODOVICS ÉVA

AZ AMERIKAI KIVÁNDORLÁS ÉGHAJLATTÖRTÉNETI ASPEKTUSAI: IDŐJÁRÁSI ANOMÁLIÁK ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK BORSOD ÉS ZEMPLÉN VÁRMEGYÉBEN, AZ 1880-AS ÉVEKBEN¹

Az amerikai kivándorlás okai

A 19. század utolsó harmadában elindult, de leginkább a századfordulót követő első néhány évben tetőző amerikai kivándorlás folyamata túlságosan is összetett történelmi jelenség ahhoz, hogy egyetlen, vagy csupán néhány jól meghatározható okra lehessen visszavezetni. Már csak abból kifolyólag is reménytelen vállalkozás lenne a motiváló tényezők felvázolása, mivel a kivándorlás folyamata maga sem volt egységes, hanem több szakaszra oszlott. Puskás Julianna három szakaszát különböztette meg a közel 35 évig tartó folyamatnak: 1. előkészítő szakasz (1880-as évek előtt), 2. megalapozó szakasz (1880-as évek és 1900 között), 3. kibontakozott szakasz (1900 és 1914 között).² Az egyes korszakok nem csupán a kivándorlók számának tekintetében eltérőek, hanem a motiváció tekintetében is. Sőt ezek az egyes korszakokon belül is különböztek; más-más indokok vezették például az 1880-as évek elején és mások az 1890-es évek végén kivándorlókat. Éppen ezért nehéz általánosságban a kivándorlás okairól beszélni. Ennek ellenére megpróbáljuk összeszedni azokat a tényezőket, amelyek – korszakonként más-más hangsúllyal ugyan – szerepet játszhattak abban, hogy valaki az ország ideiglenes vagy végleges elhagyása mellett döntött.

Demográfiai nyomás. A 19. század utolsó harmadában a halálozási arányok csökkenésnek indultak; az általános higiéniai és közegészségügyi viszonyok javulásának eredményeképpen egyre többen érték meg a felnőttkort, és váltak maguk is családalapítókká. Az 1875 és 1885 között kibontakozó demográfiai nyomás hatására egyre többeknek vált nehezebbé a biztonságos megélhetés. A hazai földöröklési rendszer nem tette lehetővé, hogy az egyre több életben maradó örökös között felosztott földterület biztos megélhetést nyújtson. De a gazdaság sem volt képes felszívni az ily módon megnövekedett számú munkaerőt, mivel egyrészt a mezőgazdaság csak szezonálisan tudott nagyobb

1 A tanulmány az NKFIH FK 128978. sz. 'Tudás, tájkép, nemzet és birodalom' projekt támogatásával készült.

2 Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940. Bp. 1982. 65.

embertömeget foglalkoztatni, állandó jelleggel nem, másrészt az ipar sem tudta befogadni az ily módon feleslegessé vált mezőgazdasági munkásokat, mivel oda szakképzett munkaerőre lett volna szükség. A demográfiai nyomás mint tényező azonban csak a 19. század végére válik meghatározóvá, amikor is az 1880-as évek elején születettek elérik a munkaképes kort. Így tehát a kivándorlás kezdeti szakaszában nem tekinthetjük mérvadó oknak.

Egzisztenciális nehézségek. A demográfiai nyomás kapcsán említett öröklési rendszer és a gazdasági szektorok közötti áramlás nehézségeiből fakadó problémák miatt sokak számára veszélybe került a mindennapi megélhetés. A többgyerekes családok előtt nem sok lehetőség állt gyermekeik megélhetésének biztosítására. A hazai aránytalan birtokviszonyokból kifolyólag az agrártársadalomhoz tartozók többsége kis- vagy törpebirtokon élte mindennapjait, amelyek már így is alig voltak képesek ellátni az egyre népesebbé váló családokat. Ha ezeket a birtokokat még tovább aprózták az örökösök között, akkor mégannyira sem voltak képesek biztosítani a megélhetéshez szükséges javakat. Éppen ezért a kisbirtokosoknak kiegészítő keresetforrás után kellett nézniük eseti jelleggel, vagy pedig egy másik megélhetési módot választani. Mint írtuk, ez nem ment könnyen, hiszen a nagybirtokokon való mezőgazdasági munka csak idényjelleggel állt rendelkezésre, az iparba és a szolgáltatási szektorba pedig csak a szakképzettség megszerzése után volt lehetőség átmenni. A kivándorlás azonban megoldást jelenthetett a problémára.

Elavult termelési mód. Az előbbiekhöz hozzátartozik, hogy az agrárnépesség tulajdonában lévő kis- vagy törpebirtok nemcsak mérete okán, hanem termékenységeiből adódóan sem volt képes kielégíteni a család igényét. A kivándorlás által leginkább érintett északi vármegyék területén általában kevés volt a mezőgazdasági szempontból jó minőségű föld, ha volt is, az is több tagban állt,³ amelynek megműveléséhez ráadásul elavult technikát alkalmaztak. A nyomásváltás és a kellő trágyázás elmaradása a talaj termőképességének csökkenéséhez, legrosszabb esetben teljes kimerüléséhez vezetett. A környezeti viszonyok emellett a természetből növények spektrumát is beszűkítették; az északi vármegyék zordabb klímája csak a kevésbé igényes rozsnak és burgonyának kedvezett.

Eladósodás, magas adóterhek. Polányi Imre a kivándorlás okait vizsgálva kiemelt figyelmet szentelt a kisbirtokosok anyagi helyzetének.⁴ A 20. század elejére a parasztbirtokok közel 90%-a eladósodott,⁵ ráadásul a kölcsönt gyakorta kedvezőtlenebb feltételek

3 Sáros és Zemplén vármegyében a kisbirtokok általában 8–16 tagban álltak, ami már eleve lehetetlenné tette a korszerű technika alkalmazását. *Polányi Imre: A kivándorlás kérdéséhez. Az északi megyék és a szlovák anyanyelvűek kivándorlása (1870–1914).* Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1. (1964), 245–270., 252. Polányi az OMGE kiadványaira hivatkozik (A parasztbirtok állapota Sáros megyében. Bp. 1885.; *Viczmándy Ödön: A parasztbirtok állapota Zemplén megyében.* Bp. 1884.)

4 *Polányi I.: A kivándorlás i. m. 253–255.*

5 *Király István: A parasztság felbomlásának néhány kérdése a XX. század elején. Századok 48. (1952). 2. sz.*

mellett (sokszor uzsorára) vették fel, mint a nagyobb földbirtokosok. Helyzetüket tovább nehezítették a magas adóterhek, amelyek kifizetése nemcsak a tartalékaikat emésztette fel, hanem kölcsön felvételére is kényszerítette őket.

Kulturális hagyományok. A demográfiai nyomás kivételével az előbbieken említett tényezők nem új keletűek. Egy részük (pl. a környezeti, termelési tényezők) évszázadokra visszanyúlnak, míg mások (pl. a földbirtokrendszer) is már több évtizedes múlttal rendelkeznek. Emiatt az északi régiókban élők körében az időszakos elvándorlás szokása hosszú időkre visszanyúló hagyománnyal bírt.⁶ Más, biztosabb megélhetést nyújtó területek lakosságánál az északi régió népessége sokkalta mobilisabb volt, s a megélhetés érdekében vállalt hosszabb-rövidebb utak (elsősorban az alföldi régió felé) mindennapi életük rendszeres tapasztalata volt. Az Amerikába való kivándorlás éppen ezért könnyen beilleszthető volt életmódjukba; csupán a távolság volt nagyobb, mint a korábbi utak során.

Munkalehetőség és magasabb bérek. A pull tényezők⁷ között említhetjük az amerikai gazdaság munkaerőhiányát. Míg a hazai gazdaság nem tudta befogadni a szakképzetlen mezőgazdasági munkásokat, addig a 19. század végén rohamosan fejlődő tengerentúli állam – eleinte – tárt karokkal fogadta a dolgozni akaró, olcsó, a legnehezebb munkát is elvállaló európai munkásokat. Bár ottani viszonylatban a munkabér még mindig alacsonynak volt mondható, hazai tekintetben a kivándorolt munkások a hazai bérek három-négyszeresét, a legnehezebb és legveszélyesebb munkáknál jóval többszörösét is megkeresték.⁸ A vonzó kereseti lehetőségek a gyors anyagi stabilitás megszerzésével kecsegtettek. A meggazdagodás érdekében legtöbbször a nehéz és veszélyes fizikai munkáktól sem riadtak vissza. Ők minden bizonnyal nem hosszú távra terveztek; a földszerzéshez szükséges tőke megkeresése után vissza kívántak térni Magyarországra.

A tényezők során végigtekintve láthatjuk, hogy többségük, a birtokrendszer, a termelési mód, a magas adóterhek, az ipari és szolgáltató szektorba való áramlás korlátai és a kulturális hagyományok, olyan motívumok, amelyek a 19. század második felében jobbra végig érvényesek voltak. Ha ezek a körülmények adottnak tekinthetők a korszakban, mégis mi változott meg olyan mértékben, amely a korábbi kismértékű kivándorlás tömegessé válásához vezetett? Úgy véljük, hogy a környezeti tényezők közül az éghajlat tekintetében érzékelhető változás, amely felerősítve a korábban is fennálló tényezőkből eredő nehéz körülményeket, volt az utolsó csepp vagy éppen az első lökés a kivándorlás tömeges megindulásához.

6 *Fejős Zoltán*: Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékéről. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 19. (1980), 293–327., 305.

7 A szakirodalom a kivándorlás felé taszító, általában a kibocsájtó országban fennálló körülményekre a *push*, míg a befogadó ország által kínált kecsegtető lehetőségekre, amelyek a kivándorlást bátorítják, a *pull* kifejezést használja.

8 *Puskás J.*: Kivándorló magyarok i. m. 96.

Anélkül, hogy kétségbe vonnánk az imént bemutatott, a kivándorlásban szerepet játszó okokat, a tanulmány célja, hogy nagyobb figyelmet szenteljen a környezeti tényező, s különösen az éghajlat megváltozásának, mint amennyit korábban az kapott. Bár már Polányi Imre is felveti az 1870-es évek természeti csapásainak, és azok következtében előálló rossz termésű éveknél az északi megyék lakossága elszegényedésében játszott szerepét,⁹ a kivándorlások tömeges méretű megindulásával sem ő, sem mások nem kötötték össze.

A dolgozatban a kutatás során felhasznált források és alkalmazott módszerek bemutatása után áttekintést adunk az 1870–1880-as évek éghajlati anomáliáiról, különösen azok mértékéről az északi (Sáros, Abaúj, Gömör és Kishont, Zemplén és Borsod) vármegyékben, összevetve a térség kenyérgabonatermés-eredményeivel. Ezt követően Borsod és Zemplén vármegye kapcsán vizsgáljuk meg közelebbről az éghajlati anomáliák és a rossz termésű évek eredményeként előálló ínséget és annak hatósági kezelését. Bár Borsod vármegye nem számított az amerikai kivándorlás jelentős gócpontjának, lakossága nem maradt érintetlen a folyamattól. Vizsgálatunkban Borsod megye tölti be a viszonyítási pont szerepét, amelyhez a kivándorlás által sokkalta jobban érintett zempléni körülményeket és folyamatokat hasonlíthatjuk.

Források és módszerek

Amikor a kivándorlás kezdeti mozgatórugóit vizsgáljuk, azzal a nehézséggel találjuk magunkat szembe, hogy a folyamat korai szakaszáról jóformán alig áll rendelkezésünkre forrás. Hivatalos statisztikai kimutatással a kivándoroltak számáról csak 1899-től kezdődően bírunk; talán éppen ez lehet az oka, hogy az eddigi kutatások ritkán merészkedtek e korszakhatárnál korábbra a kérdést illetően. Szerencsére az okok feltárásához valóban nincs szükségünk arra, hogy pontos kimutatásokkal rendelkezünk a kivándoroltak számáról, jóllehet nem lenne hátrányunkra, ha felvázolhatnánk, hogy egy-egy térségben mikortól válik tömegessé a külföldre irányuló népességmozgás. Erre a kérdésre azonban más forrástípusok segítségével is választ találhatunk, hiszen éppen tömeges jellege miatt, az elvándorlás ténye nem maradt észrevétlenül a hatóság előtt sem.

Miután tanulmányunkban egy általánosabb kép felvázolását kíséreljük meg, ezért a lokális, településszintű forrásanyag helyett a megyei közigazgatás iratanyagát használtuk fel kutatásunk során. Abból is elsősorban a vármegyei jegyzőkönyvek, illetve

⁹ „Az 1870-es évek rossz termései nagy szerepet játszottak az északi megyék különben is gyéren termő földjein gazdálkodó parasztok elszegényedésében; a természeti csapások Árva és Sáros megyéket érintették súlyosan. Az 1880–1900-as évek [sic!] rossz termései pedig Trencsén, Zólyom, Zemplén és ismét Árva és Sáros megyéket tizedelte meg.” *Polányi I.: A kivándorlás*, i. m. 251.

az azokhoz kapcsolódó iratok voltak nagy segítségünkre. Emellett Zemplén vármegye esetében, tekintve hogy e megye volt az egyik legnagyobb kibocsájtó terület, rendelkezésünkre állt a kivándorlással kapcsolatos iratok gyűjteménye.¹⁰ Bár ezen irategyüttes nagyobbbrészt az 1885 utáni évekre vonatkozóan tartalmaz feljegyzéseket, kimutatásokat, a tömegessé válás időszakával kapcsolatban is támpontot kínál. Zemplénben az elvándoroltak és visszavándoroltak számát 1879 augusztusától kezdték rögzíteni, ami segítséget nyújt a kutató számára, hogy mely időpontban kezdje meg a vizsgálódást.

Korábbi kutatásunkból kiderült,¹¹ hogy az 1870-es évek második felében jelentkező kedvezőtlen időjárás hatására számos kellemetlen természeti eseménnyel találták magukat szembe az emberek az ország több pontján is. Ezek közé sorolhatók a kisebb-nagyobb árvizek, köztük a 19. század két legnagyobb árvize, az 1878-as miskolci és az 1879-es szegedi árvíz. Ugyancsak erre az időszakra esett az előbbieknél kevésbé súlyos két budapesti (1875, 1876) és az egri (1878) árvíz is, nem is említve a megannyi, kisebb, helyi érdekű áradást és árvizet. A csapadékos és hűvös időjárás hatására több évben is rossz terméseredmények születtek olyannyira, hogy egyes területeken inség lépett fel. Tudván azt tehát, hogy a kivándorlás szempontjából egyik leginkább érintett vármegyében, Zemplénben éppen az éghajlati szempontból legnehezebb évtől, 1879-től kezdődően kezdték rögzíteni a távozók számát, felmerül a kérdés: van-e összefüggés az éghajlati anomáliák és a hatásukra fellépő gazdasági nehézségek, valamint a kivándorlás tömegessé válása között?

Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ adhassunk, nem csupán a már említett források feltárására van szükség, hanem elengedhetetlen, hogy a térség éghajlati körülményeire vonatkozóan is kutatást végezzünk. Ebben a Meteorológiai Évkönyvek voltak segítségünkre, amelyek 1871-től kezdődően tartalmazzák a – megfigyelési állomások felállításának sorrendjében – az egyes településeken mért hőmérsékleti, légnyomási és csapadékadatokat. A kivándorlás által leginkább érintett északkeleti vármegyék területén Eperjesről (Sáros vármegye) bírunk legrégebbre visszamenő éghajlati adatsorral, a többi településről, így Rozsnyóról (Gömör-Kishont vármegye), Kassa (Abaúj vármegye), Tokaj (Zemplén vármegye) csak későbbi évektől vannak instrumentális adataink. Borsod vármegyére vonatkozóan sajnos nincs adatunk, mivel a miskolci meteorológiai állomást csak az 1880-as évek végén állították fel, de rendszeres adatok onnan valójában csak 1900-tól vannak. Korábbi kutatásunkból azonban kiderült, hogy Eger hőmérsékleti és csapadékadatai bizonyos óvatosság mellett – a későbbi időszak miskolci adatsorával mutatott nagyfokú korreláció okán – felhasználhatók ha nem is a teljes vármegye, de legalább a Bükk térség éghajlatára vonatkozóan.

10 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BAZML) IV. 2405/b. Zemplén vármegye alispánjának iratai, Közigazgatási iratok, Kivándorlási iratok (a továbbiakban IV. 2405/b.)

11 *Bodovics Éva*: Árvizek és árvízvédelem Miskolcon a 19. század második felében. Fons, 22. évf. (2015) 3. sz., 375–393.

Az éghajlat és a terméseredmények közötti kapcsolat kimutatásához a terméseredményekre vonatkozó adatokat a Központi Statisztikai Hivatal Évkönyveiből vettük. Elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy a legfontosabb kenyérgabonák, vagyis az őszi búza, a kétszeres és a rozs hektáronként mért produktivitása mutat-e bármilyen összefüggést az éghajlat alakulásával. Feltételeztük, hogy a kényesebb igényű őszi búza terméseredménye a nedvesebb és hűvösebb klíma hatására bizonyos mértékben csökkent értéket mutat majd, míg a kevésbé érzékeny rozs, amely egyébként is jól bírja a hűvösebb, északi éghajlatot, kevésbé reagál negatívan a korszak éghajlati anomáliáira. Előre le kell szögeznünk, hogy az éghajlat és a terméseredmények közötti kapcsolat pontos feltárása vizsgálódásunknál sokkalta alaposabb, több tényezőre (termőterület nagysága, termőföld minősége, egyéb növények terméseredményei) kiterjedő vizsgálatot igényelne, azonban erre kutatásunk jelenlegi szintjén nem vállalkozhattunk. Egyelőre megelégedtünk azzal, hogy kimutassuk a kettő közötti kapcsolat tényét; az összefüggés mértékének és minőségének vizsgálatát pedig későbbre hagyjuk.

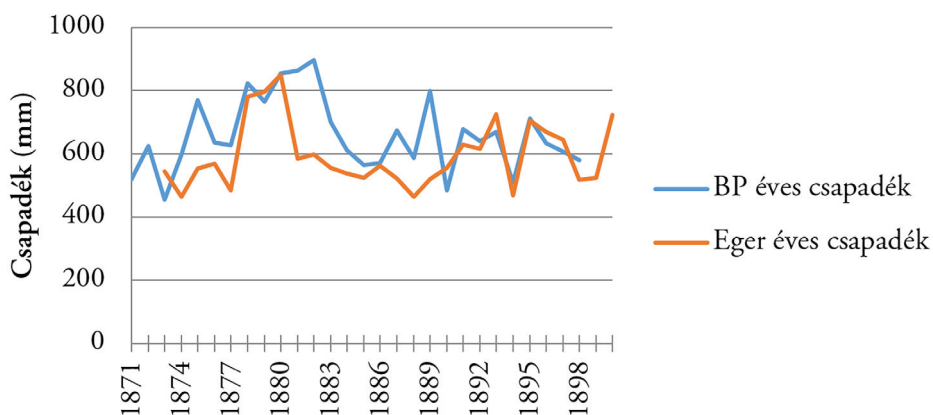
Az 1870-es évek éghajlati anomáliái

Korábbi kutatásaink során, amelyet az 1878. augusztusi miskolci és egeri árvíz éghajlati okainak feltárása végett folytattunk, Eger és Budapest hőmérsékleti és csapadékadatait elemezve úgy találtuk,¹² hogy körülbelül az 1870-es évek közepétől 1882/1883-ig a korábbi időszaktól eltérő, megemelkedett csapadékmennyiség volt megfigyelhető mindkét városban. Említett kutatásunkból az derült ki, hogy 1875/1876 és 1882/1883 között a korábbi és a későbbi évekhez képest jelentősen csapadékosabb volt az éghajlat mind Budapesten, mind pedig Egerben. Az eltérés szignifikánsnak mutatkozott. (1. ábra)

A csapadékmennyiség eloszlását illetően azt találtuk, hogy a kérdéses időszakban, azaz 1874 és 1885 között az elvárásnak megfelelően sok csapadék hullott májusban és júniusban, de magas értéket mutatott a többi nyári és az összes őszi hónap is. Tehát ezekben az években – átlagban – a csapadékos nyarakat esőben bővelkedő ősz követte. Mind a jelentősen megemelkedett csapadékmennyiség, mind pedig a több hónapon keresztül elhúzódó csapadékos időjárás fokozhatta az árvizek gyakoriságát és súlyosságuk mértékét.

12 Budapest vizsgálatát az indokolta, hogy a főváros rendelkezik a legrégebbre visszanyúló hőmérsékleti és csapadékadatsorral a hazai városok közül, így lehetővé válik az anomáliák gyakoriságának, illetve rendkívüliségének vizsgálata. Eger kiválasztását két szempont is indokolta. Egyrészt a hevesi megyeközpontban a miskolcival egy időben került sor pusztító árvízre, másrészt a későbbi időszakra vonatkozóan elvégzett korrelációs vizsgálatok alapján Eger adatait felhasználhatónak találtuk a hiányzó miskolci adatsor helyett. Akkori kutatásunkba Szegedet is bevontuk – lévén, hogy ott is a vizsgált korszakban került sor egy súlyos árvízre –, ám éppen az árvíz következményeként az adatok hiányosak, így pontos elemzéshez nem alkalmazhatók. A későbbiekben tervezzük, hogy a szegedi adatokat kiváltjuk egy másik dél-alföldi település adatsorával.

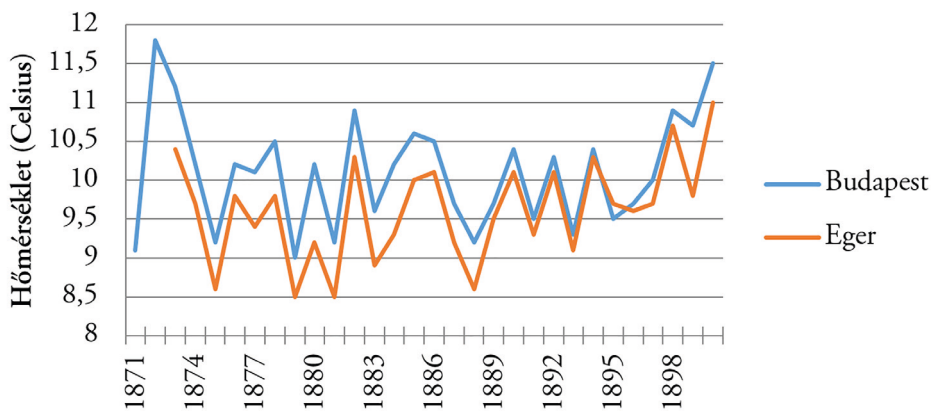
Budapest és Eger éves csapadékmennyisége (1871–1900)

1. ábra

Az adatok forrása: OMSZ meteorológiai évkönyvek; a diagram saját szerkesztés

Budapest és Eger éves hőmérsékletátlaga (1871–1900)

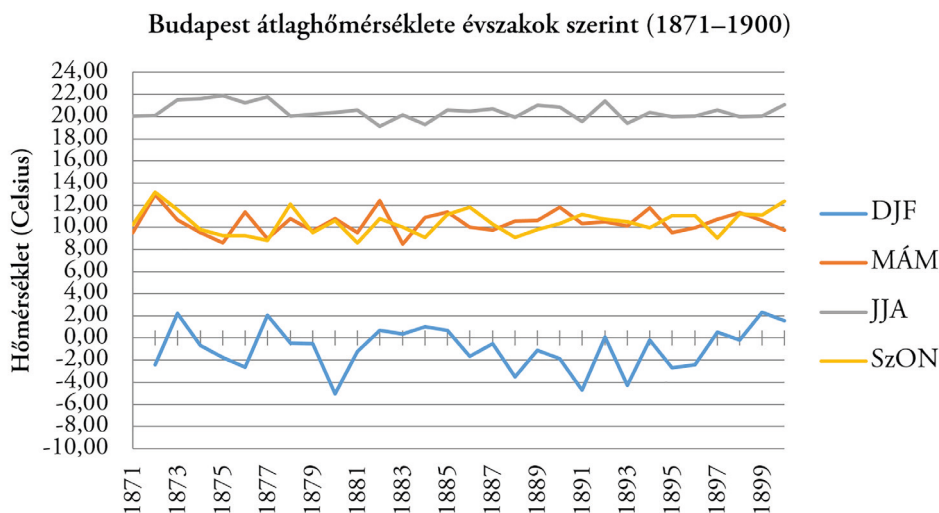
2. ábra

Az adatok forrása: OMSZ meteorológiai évkönyvek; a diagram saját szerkesztés

Az adatokon azt látjuk, hogy mindkét városban egy eléggé magas 1872-es értékről előbb fokozatosan, majd 1875-ben hirtelen lecsökkent a hőmérséklet, Budapest esetében körülbelül 3, Egernél körülbelül 1 fokkal. A következő hat évben pedig háromszor is erős lehűlés látható (1875, 1879, 1881).

A vizsgált intervallumon (1875–1881) belül ugyan vannak emelkedések, de a korábbi és a későbbi évek átlagához viszonyítva alacsonyabb; majd csak 1881 után fog tartósabban emelkedni a hőmérséklet. Legközelebb csak 1888-ban fogja megközelíteni ezt az alacsony értéket a hőmérséklet.

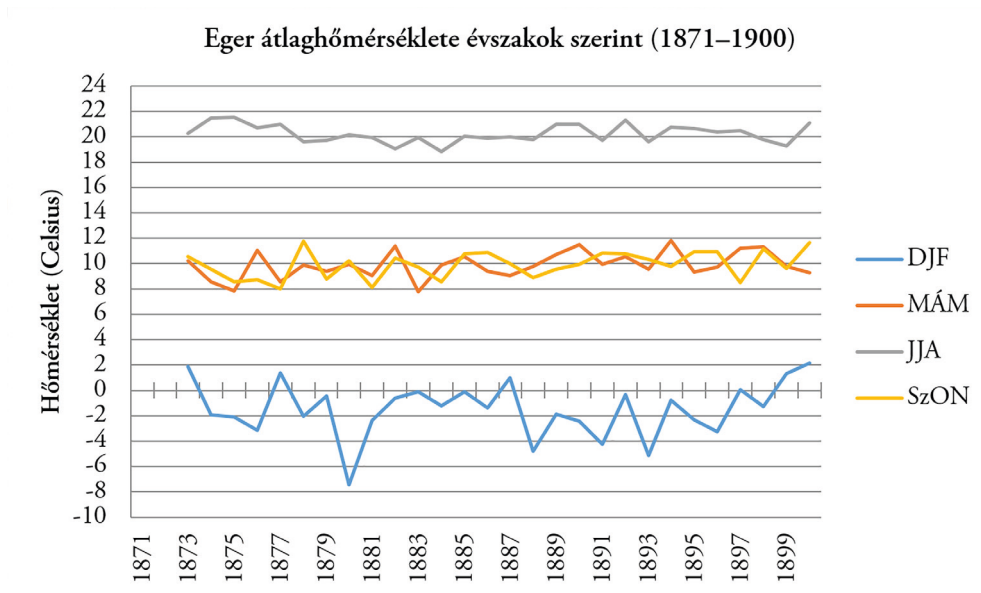
Évszakok szerint is megvizsgáltuk az adatokat, hogy tovább árnyalhassuk a képet. (3–4. ábra) Budapest és Eger hőmérsékletdiagramján az látszik, hogy a vizsgált időszak alatt a nyári hónapok (JJA) átlaghőmérséklete kb. 2 fokot csökkent 1877 után. A tavaszi (MÁM) és őszi hónapok (SzON) átlaghőmérséklete is csökkent a kiemelkedően magas 1872. évihez képest,¹³ majd 8 és 12 °C között alakult a század további éveiben (kivételesen jó volt a szőlőtermés minősége, legalábbis a megelőző évekéhez képest. A tavaszi hónapok átlaga is hasonlóan alakult, kivéve az 1876. és 1882. évet.

3. ábra

Adatok forrása: OMSZ Meteorológiai Évkönyvek, a diagram saját szerkesztés

¹³ Egernél 1872-es őszi adatból hiányzik a szeptemberi hónap, azért ilyen alacsony az érték.

4. ábra

Adatok forrása: OMSZ Meteorológiai Évkönyvek, a diagram saját szerkesztés

A továbbiakban Eperjes (Sáros), Rozsnyó (Gömör-Kishont), Kassa (Abaúj), és Tokaj (Zemplén) hőmérséklet- és csapadékadatait vesszük szemügyre, illetve összevetjük a budapesti és egri értékekkel annak érdekében, hogy megvizsgálhassuk, vajon a kivándorlás által leginkább érintett megyékben észlelhető volt-e a budapesti és egri adatsorokban mutatózó éghajlati anomália, és amennyiben a válasz igen, milyen mértékű volt ez az eltérés a korábbi/későbbi évekhez képest. Végül pedig megyei terméseredmények alapján megpróbáljuk feltárni az éghajlat változása és a termés alakulása közötti kapcsolat fokát.

Elsőként a csapadékadatokat vizsgálva azt láthatjuk a diagramon (5. ábra), hogy a felvidéki városok csapadékmennyisége szintén kiugró értéket mutat az 1878 és 1882 közötti években, bár erősen eltérő ütemben. Eperjesen, Egerhez hasonlóan 1878–1879 volt a kiemelkedő időszak, ugyanakkor az 1880. évben, amely szinte valamennyi város esetében kivételesen csapadékos volt, meglehetősen kevés csapadék hullott. Ebben Rozsnyóhoz igazodik, ahol szintén az átlagnál jóval szárazabb volt az 1880. év.

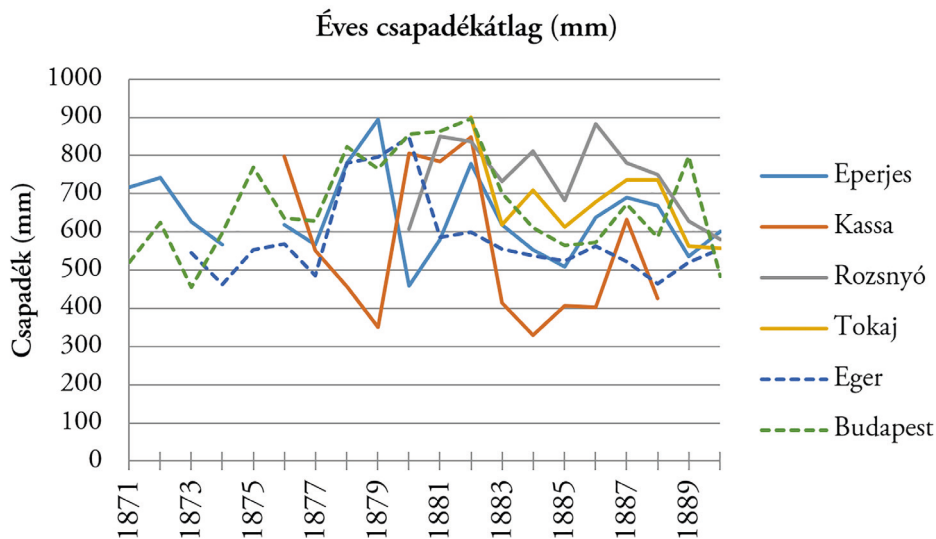
Rozsnyónál csak 1880-tól rendelkezünk adatokkal, így nem zárható ki, hogy az 1878–1879-es év a Gömör megyei városban is rendkívül csapadékos volt hasonlóan a többi településhez.

Kassa adatai egészen meglepő ingadozást mutatnak. A csúcspont az abaúji megyeszékhelyen 1880–1882 között volt, ebben Budapesthez és Rozsnyóhoz hasonlít, ugyanakkor

1879-ben, amikor országosan rendkívüli esőzésekről számoltak be, és minden vizsgált város esetében jelentősen megemelkedett értéket látunk, Kassán egészen száraz, már-már aszályos időszakra utaló értékeket rögzítettek. Ez azért is meglepő, mert szintén a Hernád völgyében, Kassától északra 35-40 kilométerre lévő Eperjesen közel 900 mm csapadékot, valamennyi város közül a legtöbbet, rögzítették. Ezen okok miatt a kassai értékek óvatossággal kezelendők.

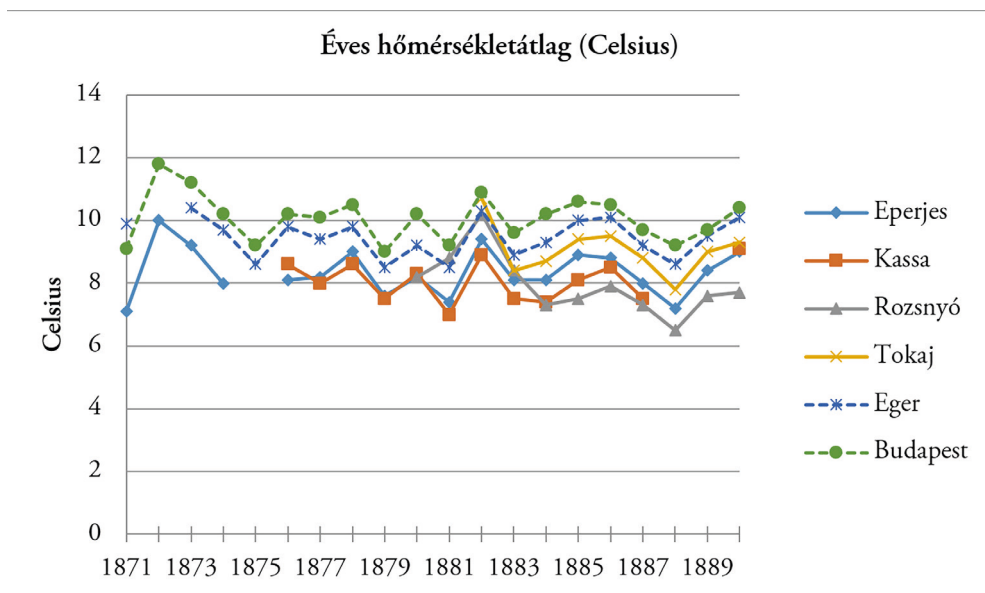
Tokajból sajnos éppen a vizsgált időszak végétől, 1882-től vannak adataink, de ennek az évnek a csapadékmennyisége (900 mm) arra enged következtetni, hogy az azt megelőző egy-két év is hasonlóan magas értéket mutathatott, miként a többi település (Kassa, Rozsnyó) esetében.

1882 után valamennyi adatsor esetében mély zuhanást láthatunk (Egerben ez már 1880 után bekövetkezett), s csak Tokajnál és Rozsnyónál ugrik ki 1884-ben, illetve Rozsnyónál még egyszer 1886-ban. Ez utóbbi kiugrást leszámítva láthatjuk, hogy az 1878–1882 közötti csapadékban bővelkedő időszak már nem tér vissza a század hátralevő részében. Természetesen a földrajzi különbségekből következően nagy eltérések mutatkoznak a vizsgált települések csapadékadatsorában, de ennek ellenére jól kirajzolódik, hogy az általunk elemzett periódus csapadék tekintetében felülmúlta a korábbi és későbbi éveket.

5. ábra

Adatok forrása: OMSZ Meteorológiai Évkönyvek, a diagram saját szerkesztés

6. ábra

Adatok forrása: OMSZ Meteorológiai Évkönyvek, a diagram saját szerkesztés

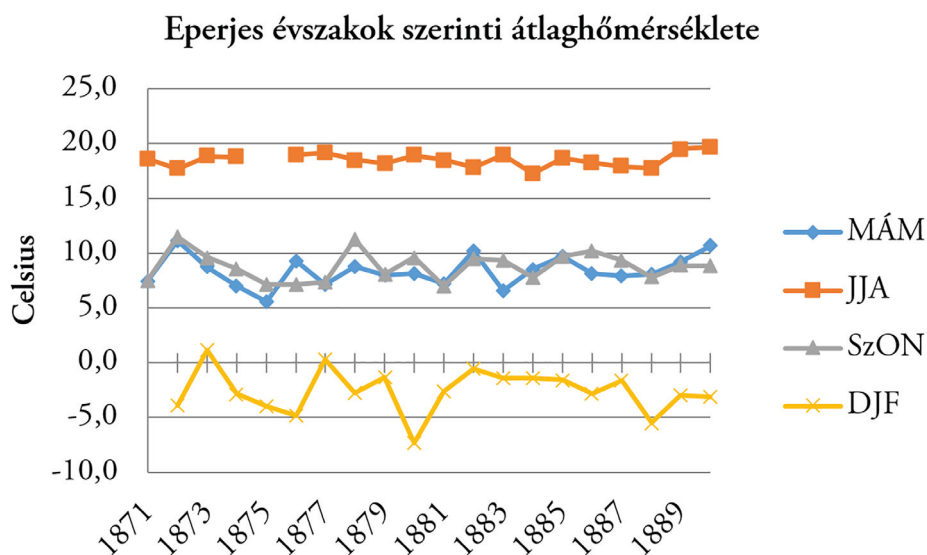
Az éves átlaghőmérséklet változását bemutató diagram már egységesebb képet láttat. A görbékben mutatkozó eltérés alapvetően a földrajzi környezet különbségével magyarázható. Nagyobb eltérést a többi város adatsorához képest egyedül Rozsnyó mutat, de a hőmérséklet alakulása megfelel a trendnek. Összességében azt láthatjuk, hogy az 1875 és 1882 közé eső évek a korábbi és későbbi időszakhoz képest alacsonyabb átlaghőmérséklettel jellemezhetőek. Amennyiben figyelmen kívül hagyjuk az 1882. esztendő, amely minden vizsgált településen a korábbi évekhez képest jelentős hőmérséklet-emelkedést produkált, azt láthatjuk, hogy valójában a hőmérséklet egészen 1890-ig csökkenő tendenciát mutat, melynek mélypontja 1888 volt.

Sajnos a vizsgált városok közül egyedül Eperjes hőmérsékleti adata sorát elég hosszú, és viszonylag teljes (mindössze az 1875. évi júliusi és augusztusi adat hiányzik) ahhoz, hogy elvégezhessük a hőmérséklet évszakok szerinti vizsgálatát. Az említett hiányzó adatok miatt az 1875. évi nyári átlaghőmérséklet kivételével jól elemezhető diagramot kaptunk (7. ábra).

Ezen azt láthatjuk, hogy a nyári középhőmérséklet nem mutat nagy kilengéseket, a vizsgált korszakban szinte végig egy szinten, 18,5–19 °C fok körül mozgott. Ellenben a tavaszi és az őszi görbe már több érdekességet tartogat. 1872-től kezdődően erőteljes lehűlést láthatunk, amelyet csak néhány évben szakít meg egy-egy melegebb időszak (1878 őszi, 1882 tavasz, 1882 őszi, 1890 tavasz). Ellenben 1876 és 1883 tavasza rendkívül hidegnek volt mondható, és az 1877 és 1881 közötti tavaszok a maguk 7–8 °C fok körüli

átlagukkal sem számítottak túlságosan kedvezőnek a termésre nézve. Az őszi hónapokban 1872 mellett 1878 magasodik ki, amikor a narratív források szerint a meleg őszi a bortermő vidékeken a korszak egyik legjobb bortermését eredményezte.

Ami a téli átlaghőmérsékletet illeti, Eperjes adatai megfelelnek a budapesti és az egri hőmérsékleti viszonyoknak. Mindhárom városnál megfigyelhető az 1873-tól kezdődő lehűlés, amelyet 1885-től egy újabb követ. A két hűvösebb időszak közötti években viszonylag enyhe telek voltak, kivéve az 1880. évet, amely az előző év rendkívül hideg decemberének köszönhetően az évszázad három leghidegebb tele közé tartozott.

7. ábra

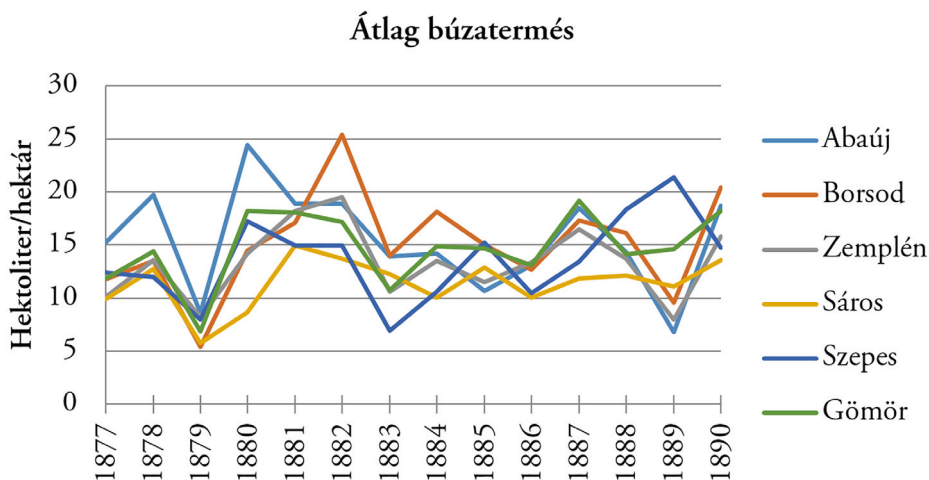
Adatok forrása: OMSZ Meteorológiai Évkönyvek, a diagram saját szerkesztés

A következőkben az északi vármegyék kenyérgabonáinak (búza, rozs és kétszeres) termésátlagát hasonlítjuk össze (8–10. ábra). A búzatermést mutató grafikonon azt láthatjuk, hogy három évben volt jelentős visszaesés, 1879, 1883 és 1889-ben, de ezek közül is a legsúlyosabb az 1879-es év volt, amikor az előző évhez képest felére, harmadára csökkent a hektáronként betakarított búzaszem mennyisége. Ez a mélypont egyértelműen az 1878-as év második felének és az 1879-es év elejének rendkívül csapadékos és hideg időjárásának számlájára írható. Bár már 1878-ban is jelentősen több eső hullott, mint az azt megelőző években, ez még nem mutatkozik az 1878. évi termésátlagban, aminek az az oka, hogy a csapadéktöbblet csak az őszi hónapoktól volt érzékelhető. Ekkorra már azonban betakarították a búzát. 1879-et követően eltérő mértékű emelkedést láthatunk, amelyet követően a búzatermés stagnál 1881–1882-ben, hogy aztán

1883-ra ismét mélyre zuhanjon. Ez a visszaesés feltehetőleg az 1882. évi sok csapadéknak köszönhető. 1887-ig ismét egy stagnáló időszakot láthatunk, majd pedig először enyhén, 1888-at követően meredeken visszaesik a termésátlag. Az 1889. évi mélypont hasonló az 1879. évihez, de annak mértékét nem éri el.

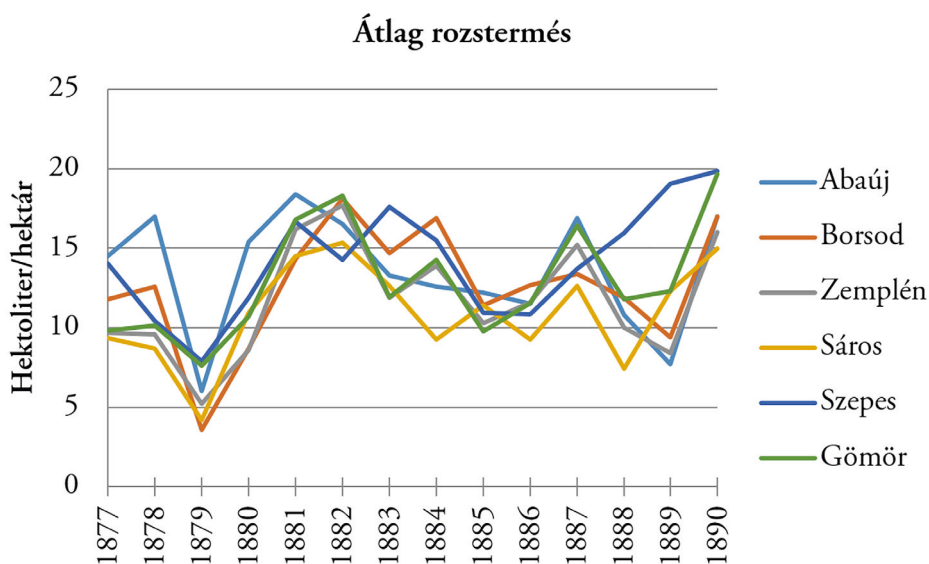
A zab esetében a búzához hasonló mintázatot láthatunk annak ellenére, hogy a zab jobban bírja a hűvösebb és csapadékosabb klímát. 1878 itt is viszonylag jó évnek számított, de a beálló csapadékos időjárás már a zabnak is sok volt; 1879-ben a búzához hasonlóan felére, harmadára zuhant vissza a zabtermés. 1883 azonban nem tekinthető olyan rossz évnek a zab szempontjából, sőt Szepesben még növekedett is a termésátlag. Míg a búzá-nál 1883 volt a második mélypont, addig a zab esetében ez némileg később, 1885–86-ban következett be, de akkor sem volt olyan súlyos mértékű. 1888, és különösen 1889 viszont már a búzával megegyező módon a zabtermést is jelentősen visszavetette.

A kétszeres, miután a búza és a zab fele-fele arányú keveréke, nem meglepő módon követi a búzánál és a rozsnál leírt trendet. Vagyis a kétszeres esetében ugyancsak az 1879., 1883., és 1889. év számított mélypontnak, de az 1883 és 1889 közötti évek is általában rossznak voltak mondhatók. Ellenben 1882 több vármegyében is viszonylag kedvező eredménnyel zárult.

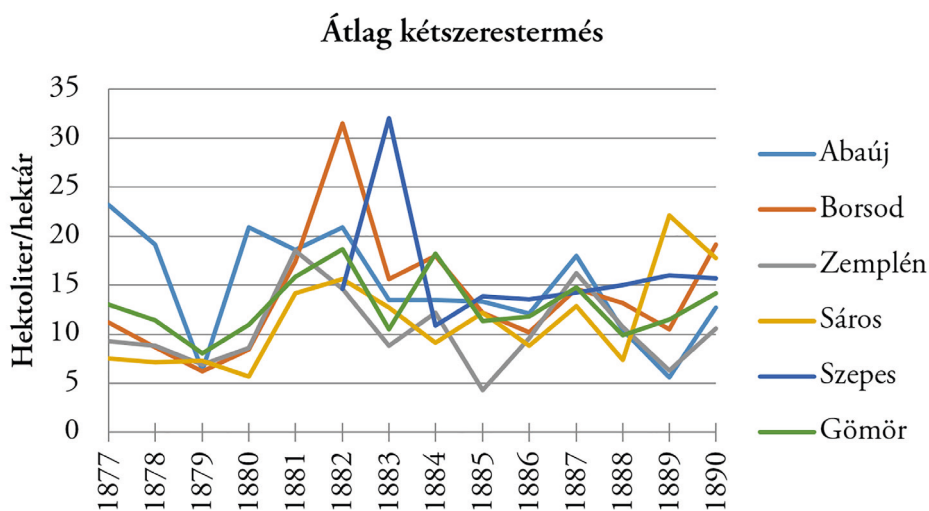
8. ábra

Adatok forrása: Központi Statisztikai Évkönyvek, a diagram saját szerkesztés

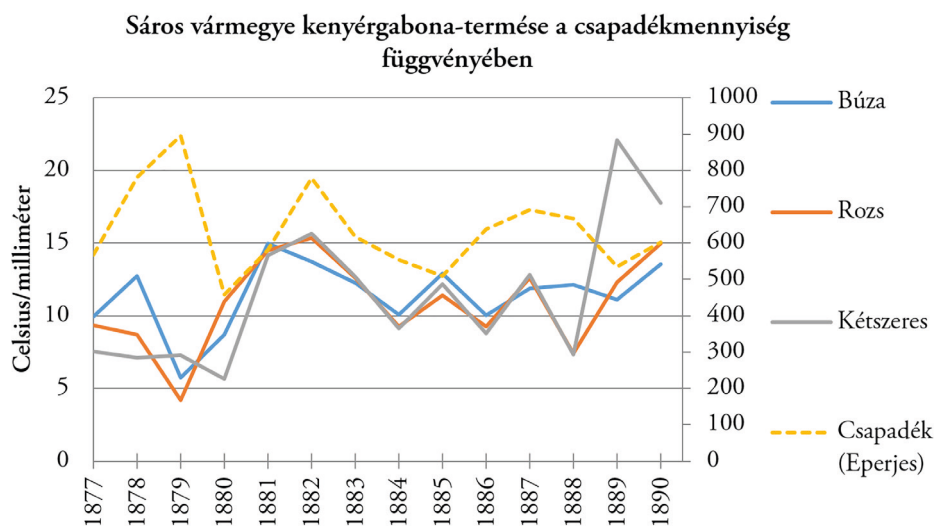
9. ábra

Adatok forrása: Központi Statisztikai Évkönyvek, a diagram saját szerkesztés

10. ábra

Adatok forrása: Központi Statisztikai Évkönyvek, a diagram saját szerkesztés

11. ábra

Adatok forrása: Központi Statisztikai Évkönyvek, a diagram saját szerkesztés

Az északi vármegyék közül egyedül Sáros esetében tudjuk összevetni a kenyérgabona-termés átlagát a csapadék alakulásával (11. ábra). Az ábrán jól látható a csapadékmennyiség és a termésátlag közötti szoros összefüggés: a csapadékban bővelkedő időszakban (600 mm felett) a gabonatermés visszaesik, mint például 1879, 1882 és 1887-et követően, ellenben a mérsékelt csapadékos évek kedvező hatással vannak a gabonatermésre. Bár az egyes kenyérgabonák más-más módon reagálnak a csapadéokra, túl nagy eltérés nem tapasztalható a hozam tekintetében.

Összességében elmondható tehát, hogy mindhárom meghatározó jelentőségű kenyérgabona esetében 1879, 1883 és 1889 rendkívül rossz éveknek számított, s ezek közül is 1879 volt a mélypont. Vagyis az 1879. évi aratás kellően alacsony lehetett ahhoz, hogy megadja a kezdő lökést a tömeges kivándorláshoz.

Az éghajlati anomáliák hatásaként fellépő inség és megyei szintű kezelése

Már 1879 tavaszán sejteni lehetett, hogy az év minden bizonnyal a kedvezőtlen esztendők sorába fog tartozni, de arra senki sem gondolt, hogy egyike lesz a korszak legszerencsétlenebb éveinek. A kora tavaszi hóolvadás és esőzés következtében fellépő áradások tetemes károkat okoztak országsszerte. Borsod vármegyében a Tisza áradása folytán számos település került nehéz helyzetbe. Nem volt elég az árvíz pusztítása, a folyamatos csapadékos

időjárás miatt a helyreállítás is hosszan elhúzódott. A sok csapadék megcsúszta a munkákat: a magas vízállás miatt nem tudták az utak burkolásához szükséges kavicsot kihordani a folyókból, illetve a megemelkedett talajvíz miatt a kavicsstelepekről,¹⁴ aminek következtében az utak járhatatlanná váltak. Az esőzés a mezői munkák megkezdését is hátráltatta, ráadásul a rossz útviszonyok miatt az ígás közmunkaerőt sem tudták igénybe venni, csupán kézi közmunkásokat, akik vízárkokat tisztítottak, facsemetéket ültettek.¹⁵

Ínség Zemplén vármegyében

A reményektől igencsak elmaradt aratási eredmények alapján, valamint az 1878-as hasonlóan rossz termésű év következtében számítani lehetett rá, hogy általános ínség lép fel az országban. Az egymást követő két terméketlen év miatt ugyanis a lakosságnak minden tartaléka elfogyott, s nemhogy megélhetésre, de még az őszi és tavaszi vetéshez szükséges magnak sem maradt. Nem kellett sokat várni az első jelek megjelenésére. Szeptemberben Zemplén vármegye alispánja feliratban tájékoztatta a belügyminisztert az aggasztó helyzetről. *„Nagyméltóságú magyar királyi Belügyminisztérium! Némely szolgabíráinknak jelentéséből és a jelen közgyűlésen a megye különböző vidékeiről egybegyűlt bizottsági tagok tapasztalatai nyomán nyilvánosan tett közléseikből azon szomorú bizonyosságot nyertük, hogy a folyó évi általános terméketlenség következtében megyénk nagy részében a földnépe nyomorral és éhséggel fog küzdeni. – A közép és kisebb földbirtokosok pedig a már különben is megingatott hitelük mellett oly sanyaru helyzetbe jutottak, hogy egy mentől előbb folyóvá teendő olcsó állami kölcsön segélye nélkül az elpusztulás szélén állanak.”*¹⁶

Az alispán községenkénti beszámolókat rendelt el az éves terméseredményekről, kitérve a földbirtokos osztály vagyoni helyzetére, élelmezési cikkekkal és vetőmaggal való ellátottságára. Továbbá ínségügyi bizottságot állítottak fel a beérkező adatok összeállítására és a szükséges intézkedések megtételére. A helyzet javítása végett arra kérték a pénzügyminisztert, hogy az egyébként is anyagi gondokkal küzdő lakosság körében függesszék fel az állami adók behajtását 1879. október 1-jétől kezdve egy évre,¹⁷ a közlekedési és közmunkaminisztert pedig arra, hogy állami közmunkák révén biztosítson kereseti forrást a nélkülözőknek.¹⁸ A felterjesztésre reagálva a belügyminiszter hajlandó volt megadni a kért állami kölcsönt, ám nem olyan széles körben, mint ahogyan azt a megye kérvényezte. A pénzügyi támogatás csupán a vagyontalan munkaképtelen és

14 MNL BAZML IV. 803/b. Borsod Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési iratok (a továbbiakban: IV. 803/b.) 185/1879.

15 MNL BAZML IV. 803/b. 185/1879.

16 MNL BAZML IV. 803/b. 434/1879.

17 A moratórium letelte után az egy évnyi adó megfizetésének kamatmentes részletekben való megfizetését kérték. MNL BAZML IV. 2402/a. 188/1879.

18 MNL BAZML IV. 803/b. 434/1879.; MNL BAZML IV. 2402/a. Zemplén Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: IV. 2402/a.) 188/1879.

vagyontalan munkaképeseknek járt, akik saját erejükből nem voltak képesek fenntartani magukat, továbbá vetőmagot is csak azok kaphattak, akik nem voltak képesek azt még magánhitel útján sem beszerezni. A belügyminiszter arra kérte a megyei vezetést, hogy e szempontok alapján vizsgálja felül a támogatásra szoruló körét. Addig azonban, míg a pontos adatok meg nem lesznek, rögtöni segélyként 8000 forintot küldött, *„hogy ezen összegből ott hol az éhveszély tényleg fenyeget a szükséges segély megadathassék.”*¹⁹

Annak ellenére, hogy még novemberben feliratban kérték a pénzügyminisztert az állami adók behajtásának felfüggesztésére, a megye területéről érkező beszámolók szerint semmi foganatja nem volt a kérésnek, s az adóbehajtók továbbra is a legnagyobb szigorral foglalták le az ínséggel küzdők utolsó élelmiszerét is. A helyzet súlyosságára való tekintettel azonnali lépésre szánta el magát a megyei közgyűlés. A szokásos, feliratban való kérvényezés helyett, táviratban kérték az adóbehajtás azonnali felfüggesztését.

„Ínség okából közgyűlésből kérjük minden járásunkban földmivelők ellen adóvégrehajtást táviratilag beszüntetni, különben azon járásokban is ínség lesz hol egyébként nem lett volna.

Adóvégrehajtásnak ínség idején igen rossz hatása van.

Bővebb indokolás feliratban.

*Távirati intézkedést kérünk, mert holnapra is árverések vannak kitűzve.”*²⁰

A vármegyei közgyűlés a következő intézkedések mellett döntött. Elsőként elhatározták, hogy a vagyontalan munkaképtelen ínségesek élelmezésére kukoricát szereznek be. Úgy számoltak, hogy a körülbelül 5000 ínséges – *„bár ezek száma tetemesen nagyobb lesz”* – fél éves ellátásához, naponként egy litert számítva, 9100 hektoliter kukoricára lesz szükség, amelynek költsége (10 forintot számolva literenként) 91 000 forintot tesz. Felkérték ezért a belügyminisztert, hogy a szükséges összeget államsegély gyanánt utalványozza ki.²¹

Azon ínségeseken, akik bár vagyontalanok voltak, de munkaképesek, állami munkalehetőséggel próbáltak segíteni. Számukat Zemplénben 7891 főre tették. Minden egyes ember esetében 120 munkanappal számoltak, naponként 40 korona munkabérrel, azaz a közmunkások foglalkoztatása összességében 384 ezer forint költséggel járna.²² A megyegyűlés járásonként összeíratatta, hogy melyek azok a közmunkák a vármegyében, *„melyeknek kiépítése a közérdeknek legjobban megfelel”,* majd pedig a tervezett munkálatokat a költségvetéssel egyetemben felterjesztette a Közlekedés és Közmunka Minisztériumhoz jóváhagyásra.²³ A miniszter valószínűleg sokallhatta a felterjesztett közmunkaterveket,

19 MNL BAZML IV. 2402/a. 321/1879.

20 MNL BAZML IV. 2402/a. 321/1879.

21 MNL BAZML IV. 2402/a. 321/1879.

22 MNL BAZML IV. 2402/a. 9522/1879.

23 MNL BAZML IV. 2402/a. 321/1879.

mert arra kérte a megyét, hogy csak a leginkább közérdeket szolgálókat válassza ki, majd ismételten terjessze fel a Minisztériumhoz. Addig is, amíg az engedélyeztetés lezajlik, 50 ezer forintot utalványozott a jóváhagyott munkálatok megkezdéséhez.²⁴

Szerencsére a források segítségével arról is képet kaphatunk, miként történt a segélyezés folyamata. Minden egyes járásban járási segélyező bizottságot állítottak fel, amelynek feladata volt az ínségügyi bizottság albizottsága (központi albizottság) által beszerzett élelmiszert kiosztani. *„A járási segélyező bizottságnak – mely két esetleg három megbízható értelmess a járás területén lakó egyénből és a járási szolgabíróból alakittatik – végrehajtója a szolgabíró ki a központi albizottság által át küldött élelmi szereket átveszi, annak tovább szállítása iránt intézkedik, a kiosztást a bizottság tagjaival egyetértőleg eszközli, az átküldött élelmi cikkek vagy pénzbeli segély mikénti felhasználását igazoló és kellőleg felszerelt számadást annak idejében a megye alispánjához beküldi. Ezeken kívül az ínségesek állapotáról az alispánnak hetenkint jelentést tenni köteles.”*²⁵

A közmunkák kiosztása és végrehajtása a segélyezéshez hasonlóan szervezett módon történt. Először is meg akartak győződni róla, hogy a közmunkában csak megyebeli lakosok vesznek részt. Ennek igazolása a szolgabírók feladata volt, akik igazolási jeggyel (baleta) látták el a munkára jelentkezőket. Az ínségeseket két csoportba osztották. Az elsőbe kerültek az erős férfiak 40 korona napi bérrel, míg a második csoportba a gyengébb férfiak és a nők soroltattak 30 korona napi bérrel. A munkások a bérük kifizetését kérhették pénzben, vagy fele részben pénzben, fele részben terményben. A munkabér mellett a munkások élelmet is kaptak a munkavégzés idejére, amelyről a szolgabírók gondoskodtak vállalkozók útján.²⁶

A segélyezés azonban lassan haladt, ezért többen úgy döntöttek, hogy máshol keresnek megélhetési lehetőséget. A lakosság egy része délnek, az Alföld felé vette az irányt, mások azonban északnak, s meg sem álltak egészen Angliáig vagy éppen Amerikáig. *„Járásomban ez évi rosz termés és azon körülmény, hogy az államsegély mind ez ideig késik: a legszegényebb néposztályt Amerikába és Angliába vándorolni kényszerítik. Tudomásom van arról, miszerint ép a munkabíró férfi nép, ifju és öreg, csapatostul hagyja el lakhelyét, hogy kivándoroljon, - ezek között számtalan hadköteles és szabadságos katona. Mindezek Kassán át Eperjesnek veszik útjokat és ez utóbbi városban ügynökök vannak, kik a kivándorolni akarókat tanáccsal látják el”*²⁷ – írja a nagymihályi szolgabíró 1879 novemberében. Nem sokkal később hasonlókról számolt be a gálszécsi szolgabíró is:

24 MNL BAZML IV. 2402/a. 9522/1879.

25 MNL BAZML IV. 2402/a. 321/1879.

26 MNL BAZML IV. 2402/a. 9522/1879.

27 MNL BAZML IV. 2405/b. 9958/1879.

„A jelen inséges év egyik következménye az, hogy mint ezt hallomásból tudom Sáros megyéből ’s megyénk felvidékéről számtalan többnyire hadköteles vagy a tartalékban lévő férfi Americába vándorol szerencsét próbálni ’s a határon utlevél nélkül bocsáttatván át el is jut Hamburgba vagy Antwerpenben ’s onnét Americába. Tudomásomra jutván hogy ily esetek már járásomban is fordultak elő, ’s tekintve a viszonyokat azok nagymérvű szaporodásától lehet tartani, ’s az illetőknek utlevélre nem lévén szükségük ’s egész titokban vagy pedig munkakeresés ürügye alatt távozván otthonról azok meggátlására mit sem tehetek ’s így megtörténhet hogy az 1880ik év állításhoz felhívott ujoncok és a tartalékos vk [védköteles] katonák egy része hosszabb időre eltávozik [...]”²⁸

Miként azt a szolgabírói jelentés is mutatja, a hatóságok már akkor tisztában voltak a kivándorlások lehetséges következményeivel, még mielőtt azok tömeges jelleget öltöttek volna, ám nem tudták, hogy mit tehetnének ellene. Mert hát mi alapján tartsák vissza az embereket, hogyan korlátozhatnák szabadságukat, ha azok menni akarnak? A jogi kérdések mellett erkölcsiek is foglalkoztatták a megyei hivatalnokokat. Matolay Etele Zemplén megyei alispán a Belügyminiszternek címzett levelében is ezen a problémán őrlődik: „Más kérdés azonban, lehet-e, és ily inséges időben tanácsos-e szigorúsággal lépni fel az ilyen esetben ha az illető n[em] védköteles, midőn még itthon n[em] vagyunk képesek a munka-keresőnek munkát adni. [...] akkor midőn itthon inséggel kell küzdeniök: a személyes szabadság jogtalan korlátoztatásának tartanám őket kimenetelökben akadályoztatni”²⁹ A hatósági fellépést nehezítette az a tény is, hogy a kivándorlások megindulásakor még azt sem tudták, hogy hová is mennek az emberek. Csak hallomásból sejtették, hogy a Panama-csatorna ásásához viszik őket, de semmit se tudtak arról, hogy pontosan hova viszik őket, milyen munkára, kapnak-e rendesen bért, betegség esetén ellátják-e őket, és visszaszállítják-e őket egyáltalán.³⁰

Bár az inségintézkedések segítettek némileg a nélkülözők mindennapjain, az éghajlat továbbra sem javult, s az 1880. év is, immáron sorozatban harmadszor, rossz terméseredményekkel zárult. Látva a lakosság nyomorát, az alispán újabb feliratot intézett a pénzügyminiszterhez: „tekintve azt, hogy a jelen évi aratás a reménybelinek messze háta megett maradt, és tekintve azt, hogy a tavaszi inség folytán a mezőgazdasággal foglalkozók legnagyobb részt tetemes adóságokkal terheltettek meg, és azoknak vissza fizetése e folyó évben követtetik, hogy az adók is már 2 évről e folyó évben lesznek befizetendőek kegyeskédjék az állam kölcsön vissza fizetésének határnapját egy évvel későbbre halasztani és a fizetés határnapjait az 1881. 1882 és 1883ik évi October 1ő napjaira áthelyezni. A folyó év October 1én csak a lejárt időre a kamat levén bekövetelendő”³¹

28 MNL BAZML IV. 2405/b. 10471/1879.

29 MNL BAZML IV. 2405/b. 10717/1879.

30 MNL BAZML IV. 2405/b. 10717/1879.

31 MNL BAZML IV. 2402/a. 127/1880.

Ínség Borsod vármegyében

Jóllehet Borsod vármegyében az első hivatalos jelentés az ínségről hónapokkal a zempléni után, 1879 decemberében íródott,³² feltételezhető, hogy az első válságjelek már hamarabb is mutatkoztak. A *Borsod. Miskolczi Értesítő* november elején az országban általánosan mutakozó kedvezőtlen időjárásról, illetve a rossz terméseredményekről számolt be,³³ majd nem sokkal később már a felvidékről érkező, munkát kereső nélkülözőkről írt: „A felföldi nagy ínségnek már mutatkoznak előjelei, ugyanis minden nap láthatunk keresztül vonuló felföldi lakosokat, kiknek otthonn betevő falatjok nem lévén a haza alsó vidékére vándorolnak le csoportostól, munkát keresendők; [...]”.³⁴ Feltételezhetően novemberre már nemcsak a felvidékről érkezők képében szembesült a megye vezetése az ínséggel, hanem a borsodi lakosság saját bőrén is kénytelen volt megtapasztalni a nyomort. Erre utal, hogy a borsod vármegyei közgyűlés novemberben az „ínségre való tekintettel” az adóvégrehajtás felfüggesztését kérte a pénzügyminisztertől.³⁵ A pénzügyminiszter eleget is tett a kérésnek, de meghagyta, hogy a nagyobb birtokosok és a jómódúak fizessék be az adójukat.³⁶

Bay Bertalan alispán egy hónappal később a következőképp számolt be a Belügyminisztériumnak a megyében érzékelhető helyzetről:

„A beérkezett hivatalos jelentések alapján előadtam, hogy megyénkben általánosságban véve már ez idő szerint is aggasztó jelenségek mutatkoznak a nép alsóbb osztályának megélhetése körül; hogy Miskolcz városában a szegények száma igen nagy, s a szokatlan hirtelenséggel beállott nagy hideg azok helyzetét súlyosbítja, hogy a városi hatóság esetről esetre intézkedik, miszerint a szűkölködőknek segély nyújtassék.

Sajnálattal említettem fel továbbá, hogy a miskolczi járás alsó szakaszában a munkás néposztálynak nincsen kereset forrása, hogy a beszerzett csekély mennyiségű élelmi szerek már csaknem teljesen fölemésztettek, s különösen hogy Mező-Csáth városában válságos helyzet bekövetkezésére van kilátás; végre hogy a szentpéteri járás felső szakaszában különösebben Alacsán, az egri járás felső szakaszában pedig Tibold Daróczon és Kácson több család a jobb módnak könyörületére van utalva. A szentpéteri járás mindkét szakaszából pedig az jeleztetik, hogy rövid idő múltával hatósági intézkedés lesz teendő a nép segélyezésére.

32 MNL BAZML IV. 803/b. 577/1879.

33 „Az időjárás rendkívüli gonoszságáról értesitene minden tájékaról a hazának. November havában sok helyen hó esett, még pedig délre fekvő megyékben, hófergeteg miatt vonatok késtek; Gömörben, Abaujban, sőt nálunk is havas esővel lepett meg jó meleg napok helyett octóber közepén. Csoda-e, ha a legnagyobb ínségnek nézünk eléje? A búza ára a fővárosi tőzsdén nap nap után emelkedik, a burgonya alig termet annyit, a mennyit vetettek. Sárosban és a felső vidéken, a hol máskor főélelmi czikk volt a krumpli, most nincs; Budapesten a kis krumpli drágább mint az alma; mert egyért egy krajczárt vesznek. Ha már most egy köből búza 15 frt, és egy krumpli egy krajczár, kérdés: mivel vesszük elejét a fenyegető ínségnek?” Borsod, 1879. november 6.

34 Borsod, 1879. november 20.

35 MNL BAZML IV. 803/b. 420/1879.

36 MNL BAZML IV. 803/b. 569/1879.

*Ezen kedvezőtlen körülmények figyelembe vétele mellett alaposan lehetvén tartani attól, hogy a jövő év elején a nyomor több helyütt oly magas fokra fog hágni, hogy annak enyhítése végett s egyesek anyagi fennmaradásának biztosítása céljából állam segélyhez kell folyamodni: mivég-ből tisztelettel kértém a nagyméltóságú m. kir. minisztériumot, hogy állami segélyként bizonyos összeget – egyelőre legalább ezer forintot – minél előbb utalványozni méltóztassék [...]”.*³⁷

Abból, hogy az alispán csak a következő év elejére teszi a nagyobb államsegély szükségességét, arra következtethetünk, hogy Borsodban kevésbé volt súlyos a helyzet, mint Zemplénben, ahol már az ősz folyamán államsegélyért folyamodott a megyei alispán. Ezt látszik alátámasztani a borsodi alispán 1880 februárjában keltezett éves jelentése is, amely szerint bár „*a viszonyok általában nyomasztók, s a szegényebb osztály, különösen a tartós kemény tél miatt úgy a már kimerített élelmi szerekben, mint különösen a tűze-lő-anyagban érzékeny hijjányt [sic!] szenved. Ugyan, mindemellett a tehetősebb jóakara-tuak segélyezésének hozzájárultával és egyes helyeken a községi pénztárnak igénybe vételével is az államsegélyezésnek feltétlen szüksége még nem állott elő nagyobb mérvben – egyedül a miskolci és egri felső szolgabírói szakaszokból jeleztekkel küzdő családok, kiknek segélyezésére utalványoztam a jelzett szükségletnek megfelelő összeget [...]”.* Ezidáig a koráb-ban leküldött 1000 forintból mindösszesen 300 forint kiosztására volt szükség. A jelentés végén így foglalja össze az elmúlt évet: „*De hangsúlyoztatik az is, hogy az egyáltalában mostohának nevezhető letűnt év, s az évtizedek óta nem tapasztalt rendkívül szigorú tél daczára sem volt még ez ideig a megye területén oly jelenség észlelhető, mely a népnél az élet-fentartási források s eszközök kiapadását bizonyítaná. A legszűkebb életmód, s az élet szen-vedéseinek s nyomorának sokféleképpen kitett legszegényebb osztály is néma megadással viseli sorsát, s bár él a népben a vágy a súlyos közviszonyok jobbra fordulása iránt, nyugodtan tűr, lát kereset után s az időktől reményli sorsa javultát”.*³⁸

Bár Borsodban viszonylag szerencsésen átvészelték a rendkívül hideg decembert, általánosságban nem sokat javult a helyzet az országban. Goldberger Simon, a Borsod munkatársa, némileg túlzóan, ugyanakkor érzékletesen számol be az országot sújtó nyomorról: „*Gyászos idők, szomorú napok borultak világrészünkre, de különösen szegény hazánkra. Folytonos rossz termések fosztják meg földmiveseinket verejtékes munkájuk gyümöl-csétől és borzasztó elemi csapások pusztítják viruló városainkat. Az üzlet pang; alig szülem-llett iparunk szünetel; az élelmiszerek rendkívül drágák; a közterhek súlyosak és az általános szegénység mindinkább ijesztőbb mérveket ölt, az évek óta ily mértékben nem tapasztalt hideg tél még fokozza az inséget”.*³⁹

Borsodba az inség, némileg megkésve, 1880 elején érkezett meg. A Sajószentpéteri járás szolgabírója arról számolt be, hogy Sajószentpéteren egy éhezőt a miskolci kórházba

37 MNL BAZML IV. 803/b. 577/1879.

38 MNL BAZML IV. 803/b. 1/1880.

39 Borsod, 1880. január 1.

szállítottak, s egy éhező beteges családot a város pénztárából segélyezték, ugyanakkor hozzáteszi: „mindazon által, a nép, a megélhetésre nézve nincs oly helyzetben, hogy komoly aggodalomra szolgáltatna okot, avagy felsőbb helyről segílyt igénybe venni, kényszerülve volna”.⁴⁰ Nem sokkal később azonban már a következő jelentést tette: „a f. évi természetlen aratás következtében, szakaszom községeiben, a fuvar és kézi munkának apadásával, a lakosságra már is nyomasztólag nehezedik a megélhetés, azonban egyes községekben, még a téli ölfa vágás és fuvarból szerzi meg a lakosság, már is szűkre szorított élelmét. Általában jelezhetem, hogy nem csak a kézi napszámosok, de a földes gazdák egy része is a megnevelhetés aggasztó gondjaival küzdenek”.⁴¹

A megye székvárosában, Miskolcon, a rendkívül hideg tél megérkezével sokat romlott a helyzet, a városi hatóság gyors intézkedése nyomán azonban szerencsére nem fordult válságosra. Miután már előrelátó módon előzetesen összeírták a városban a nélkülözőket, az inséges időszak beköszöntésekor könnyebben és gyorsabban tudták enyhíteni a nyomort élelmiszer-, tüzelőanyag- és pénzosztással.⁴² Ennek köszönhetően 1880 januárjában a város polgármestere megnyugtató jelentést tett a megyei alispán felé: „a hozzám tett jelentések és saját tapasztalatom alapján hivatalos tisztelettel jelentem, hogy Miskolcz városában a szegény sorsú lakosok között az inség ez idő szerint sem mutatkozik oly mérvűnek, hogy törvényhatósági vagy állami intézkedések tétele volna szükséges.

Nem tagadható, hogy más évekhez képest, a tél folyamán nagyobb a lakosság szegénysége és az inség; a hatóság azonban, a városi képviselőtestület meghagyásához képest, azokat, kik munka és kereset képtelenek a legszükségesebb élelmi czikkel ellátja, s őket az éhségtől megmenti”.⁴³

A nélkülözést és az éhínséghez közeli állapotokat tekintve tartani lehetett tőle, hogy a közbiztonság romlani fog. 1879-ben a borsodi alispán a meglévők mellett további nyolc lovas és nyolc gyalogpandúr alkalmazhatását kérte a Belügyminisztériumtól a megszaporodó erőszakos esetek miatt.⁴⁴ „Ily esetek méltó aggodalmat ébresztenek a közbátorság biztos fentartatására nézve, minél inkább haladunk befelé a téli évszakba. Az inség növekedésével bizonyosan szaporodni fognak népünknel a személy és vagyon batorság elleni merényletek is. Előre látható, hogy megyei rendörközegeink jelenlegi csekély létszáma (összesen 31 lovas

40 MNL BAZML IV. 809/b. Borsod vármegye alispánjának iratai, Közigazgatási iratok (a továbbiakban IV. 809/b.) 488/1880.

41 MNL BAZML IV. 809/b. 519/1880.

42 MNL BAZML IV. 803/b. 1/1880.

43 MNL BAZML IV. 809/b. 107/1880.

44 „Alispánunknak a jelen közgyűlésre terjesztett hivatalos jelentéséből sajnosan kellett tudomást szereznünk arról, hogy a legközelebb lefolyt hónapokban megyénk területén a személy és vagyonbátorság számos ízben, s itt ott nem csekély mértékben volt veszélyeztetve, sőt egyik községünkben egy erőszakos rablási kísérlet, a másokban egy nő meggyilkolása, úgy szintén a Tornamegyéből Szendrő várossal [?] közlekedő postakocsisnak az országútoni legyilkolása is történt.” MNL BAZML IV. 803/b. 418/1879.

és 4 gyalogpandúr) nem lesz elegendő ily válságos fenyegető időszakban, kivált ha meggondoljuk, hogy azok, közvetlen hivatásuktól eltérő, számos más szolgálatokra vétetnek igénybe: adó és másféle végrehajtásokhoz, közmunka leszolgáltatásokhoz, katonai ügyekhez stb.”⁴⁵ Hasonlóan tartottak az erőszakos cselekmények megszorításától Zemplénben is, ám az 1880. évi alispáni féléves jelentés szerint „[a] közbiztosság az inséget és a szükségét vevén tekintetbe, aggasztónak nem nevezhető”.⁴⁶

Miként Zemplénben, úgy Borsod vármegyében is szóba került a közmunka biztosítása a legszegényebbek számára. Különösen a miskolci és a környékbeli nélkülözőknek jelentett volna segítséget, ha az 1878. augusztusi miskolci árvíz után eltervezett meder-szabályozás végre zöld utat kapott volna a minisztériumtól. „Ha a város a szabályozási tervet jóváhagyását már kinyerte volna, a szegényeken a munka adása által nemcsak nagyobb mérvben segíthetne, hanem egyúttal saját pénztárának részben meggazdálkodhatta volna azon nem éppen jelentéktelen összeget, mit a szegények segélyezésére fordítani emberségi szempontból kénytelen.”⁴⁷ – írja Soltész Nagy Kálmán, Miskolc polgármestere ínségjelentésében, majd arra kéri az alispánt, hogy próbálja meg kieszközölni, hogy a közlekedési és közmunkaminisztérium hagyja minél előbb jóvá a szabályozási tervet, „hogy a tavasz nyíltával a munka megkezdődhetvén városunk szegényeinek kereset forrás nyitathassék.”⁴⁸

Szerencsére az enyhülő időjárás a nyomoron is enyhített. „Miskolcz városa területén az enyhébb napok beálltával a mutatkozott ínség kezd szűnni, úgy annyira, hogy e folyó hó [március] 15vel már az élelmi szerek kiszolgáltatása is beszünttetetik. A közsegylyre szorult lakosok szálló hegyeken, kertekben némi munkát kaphatván, a további segélyezés szüksége hála a gondviselésnek el fog enyészni.”⁴⁹

Az elmúlt évek kedvezőtlen terméseredményei után joggal reménykedtek az emberek, hogy az időjárás jobbra fordulásával végre, ha nem is bőséges, de legalább elegendő termés-sel szolgál majd a szüret. Azonban a tavaszi fagyok a remények egy részének búcsút intettek. „[T]öbb gazdálkodással és szőlőműveléssel foglalkozó egyén kihallgatása után nyert meggyőződésem szerint, a búza vetés általában jó, a rozs vetés ellenben, különösen a kései, a hideg és nagy hó alatt csaknem egészen elveszett. A gyümölcsfák szeme a rendkívüli, s a tavasz kezdetével ismétlődött fagy következtében csaknem egészen elveszett, s gyümölcstermésre kilátás egyáltalában nem lehet. A szőlővesszők szemzetei egyáltalában megfeketedtek, tehát termőképtelenek; az alsó szemzete minőségét azonban ez idő szerint még megállapítani lehetetlen” – számolt

45 MNL BAZML IV. 803/b. 418/1879. A belügyminiszter végül nem engedélyezte további pandúrok alkalmazását, sőt inkább azt javasolta, hogy a megyei szintű intézkedés helyett az egyes községek saját hatáskörükben oldják meg a vagyon- és közbiztonságot érintő problémákat. MNL BAZML IV. 803/b. 567/1879.

46 MNL BAZML IV. 2402/a. 6/1880.

47 MNL BAZML IV. 809/b. 463/1880.

48 MNL BAZML IV. 809/b. 463/1880.

49 MNL BAZML IV. 809/b. 901/1880.

be 1880 áprilisában Soltész Nagy Kálmán a termés állásáról.⁵⁰ Ennek ellenére a megyének sikerült elkerülnie a legrosszabbat, s júliusban az alispán megnyugtatóan jelenthette a belügyminiszternek, hogy *„Egyébként is – hála a gondviselésnek! megyénk területén nem pusztított az éh-ínség nagy és ilyesztő mértékben. Mérsékelte a bajt mindenfelé egyesek, községek és hatóságaink munkás részvéte és könyörülete. Most pedig a nyár folyamában nincsen immár okunk arra, hogy inségről beszéljünk. Folyamatban van a kenyéradó-munka mindenfelé s biztat a remény, hogy az év termékenysége nem fog a legsilányabbak közé tartozni”*.⁵¹

Konklúzió

Kutatásunk alapján úgy véljük, hogy a kivándorlást elősegítő okok között a korábban kevésbé vizsgált környezeti tényező erősen közrejátszott az Amerikába és más országokba történő vándorlások tömegessé válásában. Az 1878. évi kedvezőtlen időjárás és az azévi rossz terméseredmények, de különösen a rendkívül csapadékos 1879-es esztendő, a sok eső és az ennek következtében gyakoribbá és súlyosabbá váló áradások és árvizek egy olyan katasztrofális aratást eredményeztek, amely – párosulva az egyéb megélhetést nehezítő körülményekkel (földbirtokszerkezet, elavult mezőgazdasági technika, adóterhek stb.) – kényszerhelyzet elé állította a felvidéki vármegyék lakosságát.

Borsod és Zemplén vármegyék összehasonlításából láthattuk, hogy jóllehet mindkét megyét érintette az éghajlati anomáliák okán fellépő inség, Borsodban ez sokkalta enyhébb lefolyású volt, mint Zemplénben. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott az, hogy Borsod több és jobb minőségű termőfölddel volt ellátva, mint a szomszéd vármegye, ugyanakkor a többi szóba jöhető tényező alaposabb vizsgálata nélkül nem lehetséges az inség eltérő lefolyásának, és így következményeinek megértése sem. Jelen tanulmányunkban erre sajnos nem vállalkozhattunk, csupán felvethettük a problémát, de a későbbiekben mindenképpen vissza kívánunk térni a kérdésre.

Bár vizsgálatunkból kitűnt, hogy 1879-et követően több, hasonlóan terméketlen év is volt a felvidéki vármegyékben (1883, 1889), előzetes kutatásunkból, amelyben a mezőgazdasági termelés alakulását összevetettük a kivándorlók számával, úgy tűnik, hogy ekkorra már a kivándorlások mozgatórugói kevésbé a környezeti viszonyok, sokkal inkább az amerikai munkavállalás által kínált lehetőségek, azaz a pull tényezők voltak. Az 1879 után kivándoroltaktól érkezett kedvező visszajelzések az 1880-as évek második felére sokkalta nagyobb csáberővel bírtak, mint amennyit egy-egy jó termésű év jelenthetett.

50 MNL BAZML IV. 809/b. 1246/1880.

51 MNL BAZML IV. 809/b. 2226/1880.

Bibliográfia

Források

- Magyar Nemzeti Levéltár Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára IV. 803/b. Borsod Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési iratok.
1/1880, 185/1879, 418/1879, 420/1879, 434/1879, 567/1879, 569/1879, 577/1879
MNL BAZML IV. 809/b. Borsod vármegye alispánjának iratai, Közigazgatási iratok.
107/1880, 418/1879, 463/1880, 488/1880, 901/1880, 1246/1880, 2226/1880
MNL BAZML IV. 2402/a. Zemplén Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek.
6/1880, 127/1880, 188/1879, 321/1879, 9522/1879
MNL BAZML IV. 2405/b. Zemplén vármegye alispánjának iratai, Közigazgatási iratok, Kivándorlási iratok.
9958/1879, 10471/1879, 10717/1879
Borsod, 1879. november 6.
Borsod, 1879. november 20.
Borsod, 1880. január 1.

Szakirodalom

- Bodovics Éva: Árvizek és árvízvédelem Miskolcon a 19. század második felében. Fons, 22. évf. (2015) 3. sz., 375–393.
Fejős Zoltán: Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékéről. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 19. (1980), 293–327.
Király István: A parasztság felbomlásának néhány kérdése a XX. század elején. Századok 48. (1952). 2. sz.
Polányi Imre: A kivándorlás kérdéséhez. Az északi megyék és a szlovák anyanyelvűek kivándorlása (1870–1914). Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1. (1964), 245–270.
Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Bp. 1982.
Viczmándy Ödön: A parasztbirtok állapota Zemplén megyében. Bp. 1884.